TÜRK DEMOKRASİSİNİN DÖNÜM NOKTALARI

OLAYLAR VE AKTÖRLER

Editörler

Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ

Dr. Mehmet KAPUSIZOĞLU

EKİN

Basım Yayın Dağıtım

2023

© 2023 Ekin Yayınevi

Tüm hakları mahfuzdur. Bu kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 Sayılı Yasa'nın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan yayınevinin izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, özetlenemez, yayınlanamaz, depolanamaz.

Sertifika No: 48743

ISBN: 978-625-6559-99-8

Sayfa Düzeni / Kapak Tasarımı: Aslı AYRANCI

Baskı ve Cilt:
Sonçağ Yayıncılık
Matbaacılık Reklam
San Tic. Ltd. Şti.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı
48/48 İskitler - Ankara
Tel.: (0312) 341 36 67
Sertifika No: 47865

Baskı Tarihi: Aralık 2023

EKİN Basım Yayın Dağıtım
Şehreküstü Mah. Cumhuriyet Cad.
Durak Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA
Tel .: (0.224) 220 16 72 - 223 04 37
Fax.: (0.224) 223 41 12
e-mail: info@ekinyayinevi.com
www.ekinkitap.com

28 ŞUBAT POST-MODERN DARBESİ

Gökhan TUNCEL[1]
Umut Turgut YILDIRIM[2]

Giriş

Osmanlı-Türk siyasal hayatında ordu her zaman kritik rol oynayan bir aktördür (Demirel, 2003: 254). Türk siyasal hayatında askeri müdahaleler gelenekselleşmiş aktör davranışı kabul edilmiştir. Ordu, rejimin kurucusu, koruyucusu ve kollayıcısı rolünü üstlenmiştir. Sivil siyasetten memnuniyetsizliğinin tezahürü olarak Cumhuriyet'in ilanı sonrasında birden çok kez anti-demokratik tepki vermiş ve siyasete müdahale etmiştir. Özellikle çok partili hayata geçiş sonrasında siyasal sistemin asli belirleyici aktör rolü daha fazla belirginleşen ordunun siyasete müdahalesi 1961 anayasası ile yasal ve yapısal bir zemine oturmuştur. Siyasete müdahalesi yasal ve yapısal bir zemine oturan ordu, doğrudan veya dolaylı yollardan siyaseti şekillendirme veya siyasete yön verme çabası içerisinde olmuştur.

27 Mayıs 1960 darbesi ile başlayan siyasete doğrudan müdahale süreci 12 Mart 1970, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997, 27 Nisan 2007 ile devam etmiş ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimiyle sona ermiştir. Ordunun kendi kendine biçtiği bu "tarihsel" rolün devamlılığı sivil siyaseti uzun bir süre sindirdiği gibi toplumun bu müdahaleleri "alışılagelmiş" bir durum olarak kabullenmesine sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan Türk siyasal hayatında yaşananları anlayabilmek ve açıklayabilmek için askeri müdahaleleri farklı yönleriyle çalışma konusu yapmak gerekmektedir.

Türkiye'de devlet-toplum arasındaki gerilimin, Cumhuriyet dönemi dikkate alındığında, ağırlıklı olarak merkezi güvenlik bürokrasisinin kendisine biçtiği "devlet sahibi/koruyucusu" rolünden beslendiği ifade edilebilir. Bu anlamda Türk siyasetindeki devlet-toplum ayrışması ancak laik ve cumhuriyetçi yani Kemalist askeri-bürokratik elit ile toplumun muhafazakâr-dindar kesimleri arasındaki bir gerilimi tanımlayabilir. Gerilimin kaynağında Cumhuriyet'in ilk dö-

[1] Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, gokhan.tuncel@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2313-2300
[2] Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, umutturgut.yildirim@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2676-7157

nemlerinde devrimsel yaklaşımın benimsendiği reformlarla "modernleştirilmek" istenen toplum inşa süreci devlet elitiyle ayrışan ve ötekileş(tiril)en bir toplumsal zemine kaynaklık etmiştir. Askeri-bürokratik elitin toplum üzerinde kurduğu sıkı denetim, dini duyarlılıkları dışlayan tek tipçi bir toplum inşa etme anlayışı ve tepeden inmeci reform mantığı toplumda bürokratik elite karşı ciddi bir rahatsızlık doğurmuştur (Özbudun, 1975: 23-25; Toprak, 1992: 246; Ergil, 2000: 72-73). Yeni rejimin kuruluş aşamasında tecrübe edilen süreç, ülkedeki devlet-toplum ilişkisinde geçmişten gelen birçok sorunun yeniden üretilmesine aracılık ettiği gibi yeni bazı sorunların ortaya çıkmasına da sebebiyet vermiştir. Bürokratik elitin asli kurucu iktidar rolünü üstlendiği yeni rejimdeki devrimsel yaklaşım ve sonrasında ortaya çıkan korumacı refleks, şüpheyle yaklaşılan toplumsal grupların ayrı bir aktör olarak kendini tanımlamasını beraberinde getirmiştir. Bu durum da geçmişten gelen devlet-toplum gerilimini yeni bir evreye taşımıştır. Hak ve özgürlükler bağlamında ortaya çıkan kısıtlamalar ve hak ihlalleri bu gerilimin devam etmesini sağladığı gibi dönem dönem bu gerilimin artmasına da aracılık etmiştir. Ancak bu gerilimin devam etmesinde merkezi bürokratik elitin refah dağıtımındaki belirleyici rolü de unutulmamalıdır. Ülkedeki ekonomik refahın devletin güç ve imkânını elinde bulunduranlar tarafından adaletsiz bir şekilde dağıtılması ve üretilen refahtan toplumun genelinin yararlanması hususunda olabildiğince cimri davranılması da devlet-toplum gerilimini arttırmıştır (Tuncel, 2016: 141). İktidar sahiplerinin devletin güç ve imkânlarından vazgeçmemesi ve halkla paylaşmaması Türkiye'de devlet-toplum gerilimini açıklayan niteliklerindendir. Yönetici elit, kamusal imkânlara sahipliği sayesinde ve bu sahipliği sürdürme gayesiyle iktidar alanını sürekli genişletmeye ve korumaya meyletmiştir. Türkiye'deki askeri darbeler, merkezi elitteki bu anlayış nedeniyle, bir bakıma yönetici elitin bu iktidar alanına yönelen tehditlere verdiği refleksi de yansıtmaktadır.

Türkiye'de siyasal sistemin yapılanmasında ve işlevselliğinde bürokratik elitin, bürokratik elit içerisinde de ordunun ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu kapsamda ordu, yaşanan devlet toplum gerilim süreçlerinde belirleyici bir aktör olmuştur. Türk siyasal kültüründe ordu, geçmişten günümüze ayrıcalıklı bir konuma sahip olagelmiştir. Bu durum zafer dönemlerinde olduğu gibi kaybedilen savaş dönemlerinde de değişmemiştir. Osmanlı'nın gerileme döneminde ordu teknik uzmanlığın ötesine geçmiş, devleti yıkılmaktan kurtarma ve toplumu modernleştirme gibi iki önemli konuda "sorumluluk" üstlenmiş, üstlendiği bu sorumluluk ordunun siyasal/toplumsal alanı şekillendiren ana aktöre dönüşmesini sağlamıştır. Ordu son tahlilde devleti parçalanmaktan kurtaramamış olsa da kurulan yeni devlet askeri-bürokratik elit eliyle şekillenmiş, ordunun toplumu "modernleştirme görevi" Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam etmiştir (Karpat, 1970: 1656; Heper ve Güney, 2000: 636-637). Yeni rejimin kuru-

cusu ve kollayıcısı rolünü üstlenen ordunun toplumsal ilişkilerdeki etkisi çok partili hayata geçiş sonrasında da devam etmiştir. Ordu, modern ve laik cumhuriyete yöneldiğini düşündüğü her türlü tehdide karşı "bekçilik/koruyuculuk" görevi üstlenmiş (Turan, 1997: 132) ve bu görev üzerinden siyasal, ekonomik ve kültürel alana müdahale etmeyi ihmal etmemiştir.

Türkiye'de merkezi bürokratik elitin, kendi görev ve yetki alanını genişletmesi ülkede birçok sorunun ortaya çıkmasına neden olduğu gibi özerk bir sivil alanın oluş(a)mamasının önündeki en önemli engellerden biri olmuştur. Zira sivil toplum, temsili demokrasilerin merkezi bir değeri olarak, demokratik konsolidasyonu tamamlanmamış rejimlerde sözde var olmadan öteye geçememektedir (Duverger, 2004: 36-37). Bürokratik elitin siyasal alan üzerinde kurduğu egemenlik dikkate alındığında Türkiye'de siyasal alandan bağımsız bir sivil toplumun oluş(a)mamasının birçok yönü açıklığa kavuşmaktadır. Zira buyurgan, merkeziyetçi ve siyasal alan ile sivil toplumu tekçi ve bütünleştirici anlayışla ele bir siyasal iktidarın sivil alanın faaliyet alanını daraltması ve sığlaştırması aşikârdır.

Merkeziyetçi ve otoriter devlet anlayışının Türk demokrasisine getirdiği bir diğer mesele de özgür ve irade sahibi birey kültürünün gelişimini engellemesidir. Siyasal alanın toplumun diğer alanlarını içine alacak şekilde genişlemesi sivil bireyin kendini gerçekleştirmesini ya da kendine yeten bireyin gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir. Bireyin devletle ilişkisini itaat eden-edilen biçiminde inşa eden siyasal kültür, irade sahibi güçlü bireyin gelişim zeminini ortadan kaldırmakta ve işlevsizleştirmektedir. Piyasa ilişkilerinde bireyi veya sermayeyi öncelemek yerine devleti merkeze alan anlayış da Türkiye'de özgür bireyin gelişmesine olumsuz yönde etki etmiştir (Uluç, 2012: 16-17).

1950 sonrası kırdan şehre, doğudan batıya doğru yaşanan hızlı ve kitlesel göçler ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasal hayatında önemli değişimlere neden olmuştur. Bu kapsamda özellikle büyük şehirlere akın eden kitleler yeme, içme ve barınma gibi temel ihtiyaçların devlet tarafından karşılanamamasından dolayı birçok ihtiyacı kendi geliştirdikleri yol ve yöntemlerle çözmeye çalışmıştır. Temel ihtiyaçlarını karşılama hususunda topluma gerekli yardım ve desteği sağlayamayan devlet, resmî ideolojisini topluma benimsetebilmek için baskı ve ideolojik aygıtlarını var gücüyle kullanmıştır. Göçle gelip büyük şehirlerin çeperlerinde hayata tutunmaya çalışan kitlelerin süreç içerisinde taleplerinde değişiklikler oluştuğu gibi bu insanlar siyasal alanda görünür olmaya da başlamıştır. Bu kapsamda büyük şehirlere göçle gelen insanlar siyasetin solunda ve sağında yer alan partilerde belirleyici bir güç haline gelmiştir.

1960'ların sonunda ortaya çıkan Millî Görüş hareketi ve bu hareketin partileri çevreden merkeze kendi özellikleriyle yönelme eğilimindeki insanların

siyasal alanda etkisine aracılık etmiştir. Millî Görüş Hareketi'nin partileri ve bu hareketin bileşeni konumundaki diğer yapılar siyasal sisteme dair kapsamlı eleştiriler yapmış ve sisteme dair köklü değişiklikler talep etmiştir. Yıllardır devletin güç ve imkânını toplumun büyük çoğunluğu aleyhine kullanmayı alışkanlık, alışkanlıktan da öte kendileri için bir hak olarak gören seçkinci bürokratik zümre, Millî Görüş Hareketi'ni kendi iktidarı için güçlü bir potansiyele sahip tehdit olarak görmüştür.

Seçkinci bürokratik zümrenin Millî Görüş Hareketi'ne yönelik olumsuz yaklaşım geliştirmesinin arkasında bu hareketin siyasal sisteme yönelttiği eleştirel söylem ve politikalar dışında temsil ettiği kitlelerin iktidara gelme ve iktidardan pay alma talepleri bulunmaktadır. Seçkinci bürokratik zümrenin Millî Görüş Hareketi'ne yönelik bu olumsuz tutumu ara ara parti kapatma süreçlerinde kendisini gösterdiği gibi bu tutum 28 Şubat süreci olarak bilinen ve seçilmiş RefahYol koalisyonun iktidardan uzaklaştırılmasına neden olan post darbe döneminde daha net bir şekilde görülmüştür. Türk siyasal hayatının dönüm noktalarından biri kabul edilen 28 Şubat sürecinin farklı yönleriyle ele alınması yakın tarihin anlaşılmasına önemli katkılar sunacaktır.

1. Darbe Geleneği

Askeri müdahaleler Cumhuriyet döneminde ordu-siyaset ilişkisinin temel dinamiklerinden biri olmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesi daha sonra belirli aralıklarla gerçekleşen darbelerin anası kabul edilmektedir. 27 Mayıs'ta darbeciler, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Dâhili Hizmet Kanunu'nun 34'üncü maddesine atıfta bulunmuş ve "*Türk yurdunu ve Teşkilatı Esasiye Kanunu ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak" hükmü gereğince "vatandaşı birbirine düşürmek suretiyle Türk vatanını ve milli varlığını tehlikeye koymuş olan eski iktidara karşı bu mukaddes kanuni vazifesini yerine getirmek ve hukuk devletini yeniden kurmak*" gerekçesi ile yönetime el koymuştur (Resmî Gazete, 14.06.1960). Bu tarihten sonra darbe tehdidi her zaman için sivil siyaset ve toplum üzerinde adeta "Demokles'in Kılıcı" gibi durmuştur (Günal, 2009: 152). 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 ve 15 Temmuz 2016'da ordu doğrudan siyasete müdahale etmiştir. Ayrıca birçok kez ordunun siyasete dolaylı yollarla müdahale girişimi içerisine girdiği de bilinmektedir. Demokrat Parti (DP) iktidarını görevden uzaklaştıran ordunun yeniden kurguladığı siyasal sistem, bir taraftan sivil siyaset üzerindeki vesayetini sağlamlaştıracak yasal ve yapısal düzenlemeler yapmışken diğer taraftan darbenin ülke siyasetinde gelenek haline gelmesinin önünü açmıştır (Turan, 1997: 126).

Cumhuriyet döneminin ilk darbesinden on yıl geçmişken 12 Mart 1971 tarihinde Türk demokrasisi bir kez daha askerin sivil siyasete müdahalesiyle

askıya alınmıştır. 12 Mart Muhtırasında askeri-bürokratik elit tarafından izlenen müdahale yöntemi 27 Mayıs'tan farklı olmuştur. Ordu bu kez hiyerarşi içinde kalmış ve doğrudan değil dolaylı bir şekilde, taleplerini içeren bir bildiri yayımlayarak sivil siyasete müdahale etmiştir. Üst rütbeli komutanlar hükümeti bir süredir artan sağ-sol çatışması nedeniyle toplumda artan anarşinin ve kardeş kavgasının sebebi olarak göstermiş ve derhal yeni bir hükümetle sorunların çözülmesi gerektiğini açıklamış, aksi halde yönetime el koyulacağını belirterek (Ahmad, 2010: 353) hükümeti tehdit etmiştir. Bildirinin ertesinde Demirel Hükümeti son bulmuş, sonrasında Nihat Erim, Ferit Melen, Naim Talu gibi teknokrat olan veya teknokrat yönü öne çıkan kişilerin başbakanlık görevi yaptığı hükümetler kurulmuştur.

1973-1980 arası dönem Türkiye için siyasal, ekonomik ve toplumsal alanda istikrarsızlığın yaşandığı bir dönem olmuştur. Sık aralıklarla değişen hükümetler nedeniyle bir türlü yönetimde istikrar sağlanamamıştır. Parlamento 1980 yılında görev süresi dolan cumhurbaşkanının yerine yenisini seçememiştir. Dışa kapalı bir ekonomi anlayışına yani ithal ikameci sanayileşme politikalarına dayanan Türk ekonomisi 1970'li yılların sonuna doğru ödeme güçlüğü ve döviz darboğazıyla karşı karşıya kalmıştır. Sanayide hedeflenen gelişmenin gerçekleşmemesi ülkenin dış ödemeler dengesini bozmuş ve ekonomideki sorunu kronikleştirmiştir (Karluk, 1995: 85-86). Siyasal ve ekonomik hayat başta olmak üzere toplumsal ilişkilere dair hemen her alanda ideolojik kutuplaşma, gerilim ve çatışma ortaya çıkmıştır. Sarmal halinde tüm toplumu etkileyen şiddet olaylarının yaygınlaşması toplum düzenini iyice bozmuştur (Börklüoğlu, 2017: 135). Bu ortamda askeri elit, 12 Eylül 1980 tarihinde, devlet yönetimine el koymuş ve sivil siyaseti 1983 yılında yapılacak olan genel seçimlere kadar iktidardan uzaklaştırmıştır. Darbe sonrasında siyasi parti liderleri ve üst yönetim kadroları başta olmak üzere farklı siyasi görüşe mensup birçok kişi tutuklanmış, işkence görmüş ve birçoğuna siyaset yasağı getirilmiştir.

1980 sonrasında Millî Görüş Hareketi'nin temsilcisi konumundaki Refah Partisi (RP) 24 Aralık 1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkmıştır. Fakat RP'nin içinde bulunduğu bir koalisyonun kurulmasını engellemeye yönelik ordu ve iş dünyasından gelen telkinler etkili olmuş ve RP'nin dışarıda bırakıldığı bir koalisyon kurulmuştur. Bu süreçte parti liderleri arasındaki anlaşmazlıklar, kurulan Anavatan Partisi (ANAP) ile Doğru Yol Partisi (DYP) koalisyonunun kısa ömürlü olmasına sebebiyet vermiştir. Bu koalisyonun ardından RP genel başkanı Erbakan ve DYP genel başkanı Çiller arasında mutabakat sağlanmış ve Refah-Yol olarak adlandırılan koalisyon hükümeti kurulmuştur. Koalisyonun kurulması, ordu ile siyaset arasındaki gerilimi daha da artırmıştır. Ordu, RP'liler tarafından Filistin'e destek için düzenlenen Kudüs Gecesi'nin ardından hükümetten rahatsızlığını açıkça dile getirmiş ve irticaya karşı müca-

dele için Batı Çalışma Grubu'nun kurulduğunu duyurmuştur (Zürcher, 2014: 429-431). Hemen ardından da 28 Şubat'ta yapılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısında yüksek rütbeli askerlerin irticayla mücadele kapsamında yapılması gerekenlerin yer aldığı talepleri[3] ifade etmesiyle 28 Şubat süreci başlamıştır. 28 Şubat 1997'de başlayıp bir yılı aşkın bir süre devam eden ordu ile sivil siyaset arasında yaşanan olumsuzluklar, Refah-Yol hükümetinin istifa etmesiyle farklı bir aşamaya geçmiştir.

Ordu, müdahalesini meşrulaştırabilme adına bazı gerekçeler sıralamıştır. Bu kapsamda bir süredir devam eden istikrarsız hükümetler, dinin siyasal alandaki etkisinin artması ve Cumhuriyet'in laik niteliğinden uzaklaşması gerekçe olarak sunulmuştur (Varol, 2013: 743). Türk siyasi tarihinde 28 Şubat süreci ve post-modern darbe kavramlarıyla anılan bu dönemde demokrasi adına birçok olumsuzluk yaşanmıştır. Bu süreç, Türkiye'de ordunun sivil siyaset üzerindeki vesayetinin ve giriş bölümünde bahsedilen askeri-bürokratik elitin kendine biçtiği Cumhuriyet'i koruma rolünün devam ettiğini bir kez daha göstermesi açısından önemlidir.

Türkiye Cumhuriyet'i yüzüncü yılını yaklaşırken ülkede ordu-siyaset ilişkisi siyasal hayatın önemli dinamiklerinden biri olmaya devam etmiştir. Ordu-siyaset ilişkisi 2002 yılında iktidara gelen ve tek başına uzun süre elinde bulunduracak olan AK Parti hükümetlerinin gündemini meşgul eden önemli mevzulardan biri olmuştur. İktidarının ilk yıllarında birçok darbe ve müdahale girişimi ile mücadele eden AK Parti hükümetleri, bu mücadelede kendilerine destek olan Fettullahçı Terör Örgütü (FETÖ) ile de 15 Temmuz 2016 tarihinde mücadele etmek durumunda kalmıştır. Uzun yıllardır devletin çeşitli kademelerinde paralel devlet olarak yapılanan ve kadrolaşan FETÖ, 15 Temmuz 2016 tarihinde ülkedeki siyasal iktidarı ele geçirmek için darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Amacına ulaşamadan engellenen darbe teşebbüsü sonrasında örgüt üyelerinin birçoğu yakalanmış, tutuklanmış, birçoğu da kamu bürokrasisindeki görevlerinden el çektirilmiştir.

2. Darbeler, Darbeciler ile Darbe Yapılanlar Arasında Fark Var mı?

Darbe, ordunun siyasal iktidarı demokrasi dışı yol ve yöntemlerle devirerek yönetimi ele geçirmesidir. İktidarın ordu dışındaki güçler tarafından kanun dışı yollarla alaşağı edilmesi, el değiştirmesi ya da el çektirilmesi gibi eylemler için de darbe kavramı kullanılmaktadır. Cumhuriyet dönemindeki darbeler

[3] Laiklik ilkesinin korunması, tarikat-cemaat-dini vakıfların eğitim kurumları ile Kur'an kurslarının milli eğitime dâhil edilmesi, sekiz yıllık zorunlu eğitim, kamu kurumlarında kılık kıyafet kurallarına uyulması ve tarikatların kapatılması bu taleplerin öne çıkanlarıdır.

incelenirken darbeciler ile darbe yapılanlar üzerinde bir değerlendirme yapılması, darbelerin gerekçesi, mantığı ve etkilerine ilişkin ipuçları verecektir. Ayrıca bu tür bir değerlendirme darbeler arasında bir karşılaştırma yapmaya da imkân tanıyacaktır. Darbe süreçlerinde darbe yapanları askeri-bürokratik elit oluştururken darbeye maruz kalanlar ise sivil siyasal aktörler dolayısıyla da halktır. Cumhuriyet tarihinde kendisine karşı darbe yapılan veya darbe girişiminde bulunulan siyasal iktidarların genellikle merkez sağda yer alan ve bir şekilde muhafazakâr ve dindar toplum kesiminin temsilcisi konumundaki siyasal partiler olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilk darbesinin darbecileri bilindiği üzere askeri-bürokratik elit iken darbe yapılanlar merkez sağın temsilcisi konumundaki Demokrat Parti (DP) iktidarıdır. Bir yönüyle bakıldığında darbe doğrudan DP hükümetinin üst yönetimine yapılmış olsa da DP'nin temsil ettiği toplumsal zemin ile dünya görüşü de bu darbenin etkisinden uzun bir süre kurtulamamıştır. Ayrıca darbeler doğrudan ordu veya askeri-bürokratik elit tarafından yapılmış olsa da çoğu zaman azınlıkta kalsalar da toplumun farklı kesimleri tarafından desteklendiğini de belirtmek gerekmektedir. 27 Mayıs darbesi birtakım üniversite öğrencileri ve öğretim üyeleri, yüksek yargı organı mensupları ve muhalefet parti mensupları tarafından desteklenmiş ve bu kişiler darbe tarafında saf tutarak (Günal, 2009: 142-144) seçilmiş meşru hükümetin iktidardan uzaklaştırılması için her türlü girişimde bulunmuşlardır. 27 Mayıs sonrasında ordu yeni bir rol ile siyasal alana nüfuz etmek için yasal ve yapısal desteğe de kavuşmuştur. Cumhuriyet'in koruyuculuğu ve kollayıcılığı üzerinden kendisine özerk bir alan oluşturan (Ahmad, 2010: 246) ordu, başta Milli Güvenlik Kurulu ile üst yargı kurumları üzerinden siyasal alana müdahalesini sürekli kılmıştır.

Ordu, rejimin koruyucusu rolünü ilk darbeden on yıl sonra tekrar hatırlatmış ve hatırlatmaların rutine bindiği daha sonraki darbe ve darbe girişimleriyle daha da anlaşılmıştır. 12 Mart 1971 tarihinde ordu doğrudan darbe yapmak yerine hükümeti hedef almış, hükümeti istifaya zorlamış, meclisin yetkisini özgür bir şekilde kullanmasına engel olmuştur. Hükümete yönelik hazırlanan muhtıra metninde darbe yapanlar kendilerini seçilmişlerin üstünde konumlandırmıştır. Hükümeti, ülkede artan şiddet eylemlerinin, boykotların ve ekonomik-siyasi gidişatın baş sorumlusu ilan eden (Bozan, 2017: 289) muhtıracılar, "*Anayasanın öngördüğü reformları uygulamaya koyabilecek güçlü ve güvenilir bir hükümet istiyor*" ifadesiyle demokratik yollarla iktidara gelen hükümeti istemediklerini (Ahmad, 2010: 261) açıkça belli etmiştir.

12 Eylül 1980 darbesi, darbe yapanlar bakımından incelendiğinde komuta kademesinin tamamı darbe sürecinin içerisinde yer almıştır. Yönetime el koyan cunta, darbenin hemen ertesinde parlamentoyu dağıtmış, bakanlar kurulunu görevden el çektirmiş ve bütün siyasi partiler ile Türk-İş ile Tüsiad gibi

birkaç kuruluş dışındaki tüm sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini durdurmuştur. Darbe doğrudan siyasal alanın aktörlerini hedef almış ve siyasi parti liderleri ile ideolojik eğilimlerinden bağımsız olarak siyasal partilerin tamamını siyasetin dışına çıkartmıştır (Zürcher, 2014: 401-403). 12 Eylül'de darbecilerin hedefinde sadece seçilmişler olmamış, siyasal alana etki ettiği veya siyasal alanla ilişkili olduğu düşünülen birbirinden farklı birçok toplumsal grup da darbecilerin hedefinde yer almıştır. Darbenin gerekçeleri arasında sayılan, siyasal alanın ülkedeki sorunları çözmede yetersiz kaldığı ve devlet otoritesinin kaybolduğu yönündeki oldukça muğlak açıklamalar da darbecilerin etki alanını genişletme eğilimi taşıdığını ortaya çıkarmıştır (Börklüoğlu, 2017: 135). Darbecilerin yönetimde kaldığı sürenin uzunluğu ve hazırladıkları yasaklarla dolu anayasa da darbecilerin siyasal hayata üstenci bakışını yansıtması açısından oldukça önemlidir.

15 Temmuz 2016'daki darbe girişimi daha önceki darbe ve darbe girişimlerinden oldukça farklı amaç taşıdığı gibi farklı yol ve yöntemde kullanmıştır. İnancı ve diğer manevi değerleri istismar eden bir yapı tarafından organize edilen darbe girişimi, sözde AK Parti hükümeti ile Cumhurbaşkanı başta olmak üzere partinin lider kadrosunu hedef almış görünse de, darbeciler ve destekçileri konumundakiler tüm devlet kurumlarını işlevsizleştirmek, toplumsal ilişkileri ise ters yüz etmek istemişlerdir.

Her darbenin benzer özellikleri yanında kendine has bazı özellikler taşıdığı daha önce belirtilmiştir. Darbeciler, darbe destekçileri, darbenin ortaya çıkış süreci, darbe yöntemi ve darbenin etkisi bakımından 28 Şubat postmodern darbesinin diğer darbelerden ayrıldığı hususlar bulunmaktadır. Tarihsel genel bir yaklaşımla ele alındığında 28 Şubat darbesi, devletin müesses nizamının asli gücünü temsil eden askeri-bürokratik elitin, Refah-Yol Hükümeti'ni iktidardan uzaklaştırmasını (Kaçmazoğlu, 2014: 41) içeren bir süreçtir. Oysa darbecilerin müdahale yöntemi ve hedef aldığı toplumsal zemin veya yapı bu darbeyi diğer darbelerden farklı kılmaktadır. Bu bağlamda, 28 Şubat'ı diğerler darbelerden ayrı kılan temel özelliğin "hedef alınan toplumsal zemin veya yapı" da olduğunu belirtmek yanlış olmaz. Çünkü darbe yalnızca siyasal alana yönelik değil Türkiye'deki sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta yaşanan değişime karşı yapılmıştır. Bu darbe, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri siyasal alanı tekeline almış askeri bürokratik elit ve bu elitten beslenen destekçilerinin elinde bulunan güç ve imkânları ellerinden alma potansiyeli taşıdığını düşündüğü toplumsal zemini etkisizleştirme çabasını içermektedir. Bu yönüyle bakıldığında 28 Şubat süreci, kazanılan ayrıcalıkların korunmasına yönelik eylemleri bünyesinde barındırmaktadır. Sahip olduğu güç ve imkânı koruyabilmek için kendilerini devletin yerine konumlandıran seçkinci bürokratik elit, kendilerine veya politikalarına muhalefet edeni, özellikle de iktidarları için tehdit olabilece-

ğini düşündüğü yapıları ve toplumsal zemini vatan haini veya devlet düşmanı olarak yaftalamaktan çekinmemiştir. Bu kapsamda iktidarları için güçlü bir tehdit potansiyeli taşıyan siyasal partilerin ideolojik, toplumsal, ekonomik ve kültürel zeminini bir taraftan baskı altına almış diğer taraftan da işlevsiz kılmaya çalışmıştır. 28 Şubat sürecinde darbeciler hem devletin baskı aygıtlarını hem de devletin ideolojik aygıtlarını etkili bir şekilde kullanarak sadece hükümete veya hükümetin büyük ortağına baskı yapmakla kalmamış, toplumun tümünü olumsuz yönde etkileyecek uzun vadeli kararlar almış ve bu kararları uygulamaya geçirmiştir.

3. 28 Şubat'ı Daha İyi Anlamak İçin Bilinmesi Gereken Bazı Hususlar

İnsan yaratılıştan gelen bazı özelliklere sahiptir. Sahip olduğu bu özelliklerden bazıları iktidar ilişkileri bağlamında işleyen siyasal alanı beslemekte veya desteklemektedir. Çevresi üzerinde hâkimiyet kurmayı veya söz sahibi olmayı bünyesinde barındıran iktidarın insanı cezbedici bir yönü bulunmaktadır. İnsan hayatında iktidar sahibi olmak, sahip olunan iktidarı korumak ve iktidar alanını genişletmek önemli bir yer tutmaktadır. Modern dönemde devlet, daha önceki dönemlerde olmadığı kadar etkili bir iktidar aracına dönüşmüştür.

Türkiye gibi siyasal alanın belirleyiciliği dışında özerk sivil toplum alanının gelişmediği ülkelerde devletin güç ve imkânına sahip veya ortak olmak hayatiyet arz etmiştir. Bundan dolayı ülkedeki iktidar mücadelesi farklı anlam taşımış, daha doğrusu bu mücadeleye farklı anlamlar yüklenmiştir. Devletin güç ve imkânını kullananlar, ülkedeki toplumsal zeminin oluşturulmaya çalışılan makul vatandaş üzerinden inşa edileceğini düşünmüştür. Bu kapsamda geçmişten gelen jakoben modernleşme politikasını ısrarla sürdürmüştür. Ancak 1990'lara gelindiğinde toplumsal zeminin istedikleri gibi şekillenmediğini fark etmişlerdir. Bürokratik seçkinciler, toplumun istediği gibi şekillenmemesi yetmiyormuş gibi toplumun farklı katmanlarından iktidar bloğunun sahip olduğu iktidarı tehlikeye atacak ataklarla karşı karşıya kalmışlardır.

1991 yılında yapılan milletvekili genel seçimleri sonrasında ülkede yeniden koalisyonlar dönemi başlamıştır. Koalisyonlar döneminde ortaya çıkan ekonomik krizler ve siyasal istikrarsızlık, seçmen tercihlerinin bürokratik seçkincilerin her daim karşı çıktığı siyasi partilere doğru yönelimini daha da hızlandırmıştır. 1995 yılında yapılan genel seçimlerde Millî Görüş Hareketi'nin temsilcisi konumundaki Refah Partisi (RP) büyük bir başarı göstererek birinci parti olmuştur. Bürokratik seçkinci blok, diğer partilerin RP ile koalisyon kurmasını engellemeye çalışmış, belli bir süre de başarılı olmuştur. Ancak RP'yi dışlayarak oluşturulmaya çalışılan koalisyon kurma çabalarının, siyasi istikrarsızlığı daha fazla derinleştirdiği görülmüştür.

1996 yılında RP ile DYP (Doğru Yol Partisi) anlaşarak Refah-Yol hükümetini kurmuştur. Türk demokrasi tarihi için önemli bir döneme girildiği kısa süre içerisinde anlaşılmıştır. Refah-Yol hükümeti kısa süre içerisinde ekonomideki kaynak kıtlığına rağmen başarılı çalışmalara imza atmış, bir taraftan toplumdaki dezavantajlı kesimlerin hayatına dokunurken diğer taraftan hem ülke içerisinde hem de dış politikada köklü değişikler yapılması için yoğun bir çaba içerisine girmiştir. Yapılan bu çalışmaların başarıya ulaşması durumunda kendi iktidarlarını kaybedeceklerinin farkına varan seçkinci kesim buna müsaade etmeyeceğinin sinyalini bazen doğrudan bazen de medyadaki temsilcileri aracılığıyla ilk günden itibaren vermiştir.

Devlet toplum ilişkisindeki geçmişe ait birçok olumsuzluğu ve gerilimi ortadan kaldıracak veya azaltacak bir süreci başlatmak isteyen Refah-Yol koalisyonu attığı her adıma bürokratik seçkinci blok karşı çıkmıştır. Bu blokta öne çıkan üst rütbeli subaylar olsa da devletin güç ve imkânını kullanarak zenginleşen ve zenginliğini yine bu güç ve imkânlarla koruyabileceğini düşünen devletli zenginler de bu blokun etkili aktörlerinden biri olmuştur. Kendisini sivil toplum kuruluşu olarak sunan birçok yapı da bu blokta aktif bir rol üstlenmiştir. Kendi düşüncesi, inancı ve kültürüyle merkezde yer almak isteyen çevre, 1980 sonrasında etkisini giderek artırmıştır. Siyasal alanda bu etki diğer alanlara göre daha belirginleşmiştir. Siyasal alanın belirleyiciliği bir taraftan iktidara gelmenin cazibesini daha çok artırırken diğer taraftan iktidardan uzak düşmenin hayata dair birçok kazanımın kaybına tahammül etmeyi zorlaştırmıştır. Bu durum 28 Şubat post-modern darbesinin neden, yöntem, taraflar, araçlar ve kapsam açısından daha anlaşılır olmasını sağlamaktadır.

4. 28 Şubat'ın Etkisi ve Yansımaları

Türk siyasal hayatının dönüm noktalarından biri kabul edilen 28 Şubat, sonrası dönem ülke siyaseti üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Darbenin yaşandığı dönem ve hemen sonrasında siyasal, ekonomik ve toplumsal alanda hissedilir bir baskı ortamı ve bu baskı ortamında önemli hak kayıpları söz konusu olmuştur. Düşünsel ve dini hayata doğrudan müdahaleyi içeren ve olumsuz etkisi uzun yıllar sürecek kararlar alınmıştır. Bazı aydınlar yaşanan darbenin ülkedeki İslamcılığı ve siyasal/toplumsal tabanın güç kaybettiğini (Toprak, 2005a: 287-288) öne çıkarmaya çalışsa da, bu sürecin kaybedeni tüm Türkiye olmuştur. Kısa süre sonra darbeyi yapanların büyük bir kısmı da kaybedenler safında yer almak zorunda kalmıştır.

4.1. Siyasal Etkisi

28 Şubat darbesi, toplumsal ilişkilere dair hemen her alanı etkileme potansiyeline sahip çok boyutlu bir hadise olsa da, darbenin en belirgin özelliği dindarların siyaset ve devlet içindeki yükselişini engellemek olmuştur. Millî Görüş düşüncesini ve bu düşünceyi benimseyenleri siyasal alanın dışına itme çabası içerisine giren darbeciler aslında merkeze yönelen geniş bir kitleyi iktidardan uzak tutmayı amaçlamıştır. Siyaseti çözüm alanı olmaktan çıkartan darbeciler bir taraftan Millî Görüş'ü siyasal alandan tasfiye etmek için baskı ve yıldırma politikalarını uygulamaya geçirirken diğer taraftan Batı Çalışma Grubu gibi yasa dışı yapılar aracılığıyla kamu ve özel sektör ile sivil toplum kuruluşlarını içine alan geniş bir alanı baskılamaya çalışmıştır (Börklüoğlu, 2017: 146). Bu süreçte Milli Güvenlik Kurulu (MGK)'nun asker kanadı başta olmak üzere Anayasa Mahkemesi, devlet güvenlik mahkemeleri ile darbenin sivil(!) kanadını oluşturan iş dünyası, medya ve sivil toplum kuruluşları ülke demokrasisine kendilerince balans ayarı çekmeye kalkışmıştır.

Başbakanlığını Erbakan'ın yaptığı Refah-Yol hükümetinin iktidardan uzaklaştırılmasını sağlamakla yetinmeyen darbeci zihniyet, 1995 genel seçimlerinde en fazla oy alan RP'yi kapatmayı da ihmal etmemiştir. Dönemin Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş'ın 21 Mayıs 1997 tarihinde RP'nin "*laiklik karşıtı eylemlerin odağı haline geldiği*" gerekçesiyle açtığı kapatma davası ve verilen karar dönemin baskı ve yıldırma siyasetini göstermesi açısından önemlidir. İlgili davada alınan kararlar şu şekildedir[4]:

- *Lâik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle Anayasa'nın 68. ve 69. maddeleri ile 2820 sayılı Siyasî Partiler Yasası'nın 101. maddesinin (b) bendi ve 103. maddesinin birinci fıkrası gereğince Refah Partisi'nin kapatılması,*
- *Beyan ve eylemleri ile Parti'nin kapatılmasına neden olan Necmettin Erbakan, Şevket Kazan, Ahmet Tekdal, Şevki Yılmaz, Hasan Hüseyin Ceylan Ve İ. Halil Çelik'in milletvekilliklerinin Anayasa'nın 84. maddesinin son fıkrası hükmü gereğince, gerekçeli kararın Resmî Gazete'de yayımlandığı tarihte sona ermesi,*
- *Beyan ve eylemleri ile Parti'nin kapatılmasına neden olan üyeleri Necmettin Erbakan, Şevket Kazan, Ahmet Tekdal, Şevki Yılmaz, Hasan Hüseyin Ceylan, İ. Halil Çelik ile Şükrü Karatepe'nin Anayasa'nın 69. maddesinin sekizinci fıkrası gereğince gerekçeli kararın Resmî Gazete'de yayımlanmasından başlayarak beş yıl süre ile bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamayacakları,*

[4] İlgili Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayı: 1997/1-Karar Sayı: 1998/1. https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/Dosyalar/Kararlar/KararPDF/1998-1-spk.pdf

- *Davalı Parti'nin tüm mallarının 2820 sayılı Yasa'nın 107. maddesi gereğince Hazine'ye geçmesi.*

28 Haziran 1996 tarihinde Tansu Çiller ve Necmettin Erbakan arasındaki anlaşma sonucunda Türkiye'nin 54. Hükümeti de kurulmuş, Erbakan başbakan olurken Çiller başbakan yardımcısı ve dış işleri bakanı olmuştur. 28 Şubat Kararları sonrasında yapılan protokol gereği Erbakan başbakanlık görevini DYP genel başkanı Tansu Çiller'e devretmek üzere başbakanlık görevinden istifa etmiştir. Bu süreçte birçok milletvekili DYP'den ayrılmış, Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini beklenenin aksine ANAP lideri Mesut Yılmaz'a vermiş, Refah-Yol Hükümeti de böylelikle son bulmuştur (Günal, 2009: 370).

Ordunun belirleyiciliğinde yürütülen bu süreçte Erbakan'ın istifası sonrasında hükümet kurma yetkisini alan Mesut Yılmaz, Demokratik Sol Parti (DSP) ile DYP'den ayrılan milletvekillerinin katılımıyla kurulan, Demokratik Türkiye Partisi (DTP) ile birlikte hareket etmiş ve çok partili bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Kurulan koalisyon hükümeti öncelikle 28 Şubat 1997 tarihli MGK kararlarının yürürlüğe konulmasına dönük adımlar atmıştır (Zürcher, 2014: 432).

Ordu ile koalisyon hükümetinin arası darbecilerin istedikleri "gerekli adımları atılmadığı" gerekçesiyle açılmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan yolsuzluk tartışmaları darbecilerin kurdurduğu koalisyon hükümetinin istifa etmesine neden olmuştur. Sonrasında Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile Anavatan Partisi (ANAP)'nin bir araya gelmesiyle Bülent Ecevit'in başbakanlığında ANASOL-M Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet ülkeyi 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan seçimlere kadar götürmüştür. Abdullah Öcalan'ın yakalanıp Türkiye'ye teslim edilmesi sonrasında yapılan 1999 seçimleri sonrasında DSP, MHP ile ANAP'tan oluşan ANASOL-M koalisyon hükümeti tekrar iktidara gelmiştir. Bu hükümet 3 Kasım 2002'deki genel seçimlere kadar ülke yönetiminde bulunmuştur.

Türkiye, ANASOL-M koalisyon hükümeti döneminde bir taraftan 28 Şubat darbe kararlarını uygulamaya geçirirken diğer taraftan ülkenin Batılılaşma sürecini yeni bir evreye taşıyacak kararlar almıştır. Özellikle bu dönemde Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerde meydana gelen pozitif gelişmeler bu sürecin temel dinamiği olmuştur. Türkiye'nin 1996 yılında Gümrük Birliği'ne girmesiyle yeni bir aşamaya geçen Türkiye-AB ilişkileri, 1999 yılındaki Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke olarak kabul edilmesiyle daha da yoğunlaşmıştır (T.C. Avrupa Birliği Başkanlığı, 2023).

ANASOL-M Hükümeti iş başı yapar yapmaz karşısında birikerek gelen ekonomik sorunları bulmuş ve temel uğraş alanı da yine bu sorunların çözümü

olmuştur. Sorunların çözümü için uluslararası ekonomi kuruluşlarıyla ile iş birliği yapma niyetindeki Hükümet, yeni anlaşmalar imzalamış ve sıkı maliye politikaları uygulama ve özelleştirme yapma şartı ile Uluslararası Para Fonu'ndan (IMF) borç almıştır. Bu tarihlerde yaşanan Marmara Depremi, ülkenin ekonomik durumuna önemli bir ek maliyet getirmiştir. Ayrıca bu dönemde bankaların içi boşaltılarak hazine yüklü miktarda borç ödemek zorunda bırakılmıştır. Türk siyasi tarihine *Anayasa Fırlatma Krizi* olarak geçen olay ile ekonomik sorunlar zirve yapmıştır. Bu dönemde ülke ekonomik ve siyasi açıdan karmaşık sorunlar yumağının ortasında kalmıştır (Zürcher, 2014: 435). Bu ortamın daha fazla sürdürülebilir olmadığı anlaşıldığından 3 Kasım 2002 tarihinde erken seçim yapılmıştır. Bu seçim sonrasında kurulan tek parti iktidarı Türk siyasal hayatının yeni bir döneme girdiğini göstermiştir. Millî Görüş Hareketinden ayrılanların öncülüğünde kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'nin açık ara birinci çıktığı seçimlerde koalisyon hükümetinde yer alan partiler de dâhil, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) haricinde, hiçbir parti ülke geneli % 10'luk seçim barajını geçememiştir.

28 Şubat darbesinde demokratik sistem içerisinde meşru yollarla siyaset yapan RP'nin baskı altına alınması, kurduğu koalisyonun haksız ve hukuksuz bir şekilde sonlandırılması ve daha sonra da kapatılmasıyla sistem dışı faaliyet yürüten FETÖ'ye önemli bir hareket alanı açılmıştır. Bu yapı şeffaf olmayan yöntemleri kullanarak kamu bürokrasisi içerine sızdırdığı elemanları üzerinden devleti ele geçirmeyi amaçlamıştır. Meşru yollarla siyaset yapılmasına imkân bulamayan ve devletin güç ve imkânlarından yararlanmak isteyen dindar kesimin sempatisini kazanan bu yapı, 15 Temmuz 2016 darbe girişimine gidecek yolda önemli kazanımlar elde etmiştir.

4.2. Ekonomik Etkisi

28 Şubat post-modern darbesinin siyasal alandaki etkileri ile birlikte en az siyasal etkisi kadar ekonomik hayat üzerinde de olumsuz etkileri olmuştur. 1997-2001 yılları arasında Türkiye ekonomisinin Cumhuriyet'ten beri yaşadığı en büyük ekonomik krizler yaşanmıştır. 28 Şubat'ın ertesindeki makroekonomik göstergeler darbe sonrası ekonomik yaşam hakkında bilgi vermektedir. Buna göre ülkenin 1997 sonrasında bütçe giderlerinin GSYH'ye oranı giderek artmıştır. Yaşanan Marmara Depremi'nin de etkisiyle 1999 yılında bütçe giderleri katlanarak devam etmiştir. Bu dönemde bütçe giderlerinin büyük bir kısmını, geçmiş yıllarda alınan kararlar ile bu dönemde ortaya çıkan siyasi istikrarsızlığa bağlı olarak faiz ödemeleri/transfer harcamaları oluşturmuştur (Üzümcü, 2022: 87).

28 Şubat sonrası iktidara gelen ANASOL-D Hükümeti, selefinin iş dünyası ile yaşadığı sorunları "telafi" etmek gayesiyle düşük faizli ve uzun vadeli kredi musluğunu açmış ve vadesi gelmiş devletin alacaklı olduğu borçları ertelemiştir (Börklüoğlu, 2017: 147). Bu adımlar yukarıda değinilen borç yükü/faiz sarmalının temellerini atmıştır. Çünkü devletin aşırı faiz oranları ile borçlanması, sonrasında faiz ödeyememe durumuna düşmesine ve bütçede kronik açık sorununun oluşmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan ülke ekonomisinin üzerindeki yükü arttırması bakımından 28 Şubat döneminde patlak veren yolsuzluklara da değinmek gerekir. Zira 28 Şubat sürecinde birçok banka hortumlanmış ve çok sayıda yolsuzluk yapılmıştır. Bu süreçte iktidar partileriyle bağlantılı birçok kişinin ismi yolsuzlukla anılmıştır (Börklüoğlu, 2017: 227). 1998 yılında Mesut Yılmaz hükümetinin Türkbank'ın satılmasında yolsuzluk yaptığı iddiası bu kapsamda öne çıkan (Kütahyalı, 2012) hadiselerden biri olmuştur.

28 Şubat sonrasında bankaların hortumlanması sebebiyle kamu kurumu zararları ile ülkenin ekonomik yükü giderek artmış ve 1999 ile 2001 yıllarında ülkede iki büyük kriz patlak vermiştir. 5 Nisan 1995 kararları gereği bankalardaki mevduatlara %100 devlet güvencesi getirildiğinden 28 Şubat darbesi sonrasında çoğu bankanın kaynakları illegal yoldan boşaltılmış ve devlete ağır maliyetler yüklenmiştir (Üzümcü, 2022: 88). Bu süreçte yeterlilik ehliyeti olmayan kişilerin kolaylıkla banka sahibi olabildiğini belirten dönemin Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu Başkanı Ahmet Ertürk, bu bankaların çoğunun asıl kuruluş amacı dışında faaliyet yürüttüğünü belirtmiştir. Piyasadan yüksek faizle mevduat toplayan bankalar, topladığı mevduatı bir taraftan devlete yüksek faizle borç verirken diğer taraftan banka sahipleri kendi işlerinin finansmanında kullanmıştır. Mevduat faizlerinin ödenme zamanı geldiğinde borçlarını ödeyemeyen bankalar iflas kararı almıştır. Bankalar sürekli zarar eder durumda olduklarını belirttiği bu süreçte, banka sahibi-şirket sahibi ortak kişiler, kredilerde hem alacaklı hem de borçlu kişi olarak yer almış, devlet kaynakları bu kişiler tarafından hortumlanmıştır (Erdoğan, 2012). 28 Şubat darbesinde aktif bir şekilde rol alan birçok üst rütbeli subayın emekli olduktan hemen sonra bu bankaların yönetim kurullarında yer alarak bankalar üzerinden devlet kaynaklarının hortumlanmasına aracılık ettiği de gözlenmiştir.

Bu gelişmeler sonrasında ülke bankacılık krizi içine girmiş ve 2000-2001 yılları arasında bu kriz ülkeyi derinden etkilemiştir. Dünya Bankası'nda üst düzey yöneticilik yapan Kemal Derviş, Başbakan Bülent Ecevit tarafından ülkeye davet edilmiş ve ekonomi bakanı yapılmıştır. 2000'li yıllardaki yüksek enflasyonla mücadele, ekonomide istikrarlı büyümenin gerçekleştirilmesi ve finansal gelişmenin sağlanması amacıyla izlenecek iktisadi politikaların IMF ve Dünya Bankası'nın (WB) denetim ve gözetimi altında uygulanacağı vurgulan-

mıştır. Bu kapsamda IMF ile stand-by anlaşması yapılmıştır (Gökçen, 2017: 211-213).

28 Şubat sonrası birçok piyasa aktörü askeri-bürokratik elitin baskı ve yıldırma politikalarına maruz kalmıştır. 28 Şubat sürecinde Millî Görüş'ün destekçisi olarak nitelendirilen dindar kesim yoğun baskı altına alınmıştır. Darbeci zihniyet, çoğunluğunu Anadolu'daki KOBİ'lerin oluşturduğu sermayeyi "*yeşil sermaye*" ismiyle diğerlerinden ayırmıştır. Bu işletmeler yeşil sermaye adı altında medya organlarının da desteğiyle kamuoyunda yıpratılmaya çalışılmış ve bazı ortamlarda bu işletmelerin ürün satışına yasak getirilerek ayrımcılık yapılmıştır (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2022: 25).

28 Şubat'ın hemen ertesindeki hükümetin yürürlüğe geçirdiği sekiz yıllık zorunlu eğitim, ülkenin çalışma yaşamını olumsuz yönde etkileyen sonuçlara sebebiyet vermiştir. Alınan bu karar imam hatip liseleri ile birlikte meslek liselerine olan talebin düşmesine neden olmuştur. Ülkede ara eleman sorununu tetikleyen bu karar, üretimi olumsuz etkilediği gibi iş gücünde de vasıflı eleman sayısında düşüş yaşanmasını beraberinde getirmiştir.

28 Şubat süreci ve sonrasında yaşanan gelişmeler ülke ekonomisini birçok açıdan olumsuz yönde etkilemiştir. Refah-Yol Hükümeti'ne yapılan darbe sonrasında kurulan hükümetlerin ekonomi politikalarının ülkeyi faiz-borç sarmalına soktuğu, enflasyonu ve bütçe açıklarını yükselttiği, yolsuzluklara meydan verdiği ve nihayet Cumhuriyet tarihinin en büyük ekonomik krizlerini yaşattığı dikkate alındığında darbenin ekonomik yönü bir kez daha öne çıkmaktadır.

4.3. Toplumsal Etkisi

28 Şubat darbesi siyasal ve ekonomik alanla birlikte toplumsal ilişki ve yapıları da yeniden şekillendirmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda darbeciler dindar veya muhafazakâr olarak ifade edilen geniş bir toplum kesimine yönelik politikalar oluşturmuş ve bu politikaları uygulamaya geçirmiştir. Darbeye hazırlık sürecinde kamuoyu gündemini RP'nin iktidardan gönderilmesinin gerekçeleri meşgul etmiştir. Ordu, bürokratik elit ve medya, Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığının tehdit altında olduğu iddiasıyla bir taraftan hükümeti eleştirirken diğer taraftan hükümet destekçisi konumundaki dindarların değerlerini olumsuzlamayı veya küçümsemeyi ihmal etmemiştir. Rejimin güvenliğinin laiklik karşıtı eylemler nedeniyle tehdit altında olduğunu dile getiren darbeciler toplumun çeşitli kesimlerinden bu duruma tepki göstermesini isteyerek (Börklüoğlu, 2017: 146) ülkede toplumsal kutuplaşmaya uygun bir zemin hazırlamıştır.

28 Şubat post-modern darbesinin bir diğer özelliği de darbeci kesimdeki heterojen yapı olmuştur. 28 Şubat'a gelinen süreçte askeri bürokratik elitin

yanı sıra toplumsal ve ekonomik aktörler de rol oynamıştır. Medya organları ve iş dünyasının başını çektiği bu grup, Türkiye'yi 28 Şubat'a götüren süreçte pay sahibi olmuştur. Dönemin kamuoyunda 5'li çete olarak bilinen Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ), Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu (TESK), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) Erbakan Hükümeti'nin düşürülmesini talep eden sivil toplum ve iş dünyası kesimiydi (Kutan, 2023). Atatürkçü Düşünce Derneği, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi sivil yapıların da dâhil olan bu kesim, Refah-Yol Hükümeti'ni özellikle İslami köktendinciliğe karşı tedbir almamakla suçlayarak hükümetin istifasını istemiştir (Demirel, 2004: 137).

28 Şubat'a gelinen süreçte askeri-bürokratik elit ana akım medya desteğini arkasına almıştır. Türkiye'deki yüksek tirajlı gazeteler manşet ve haberlerinde özelde RP'ye genelde ise Refah-Yol hükümetine yönelik muhalif bir dil geliştirmiştir. "*Şok, muhtıra, darbe, şeriat, terör, rejim karşıtı*" vb. gibi sözcüklerin manşet ve haberleri süslediği bu dönemde RP aleyhindeki haberlerde ciddi bir artış gözlemlenmiştir (Hongur, 2006: 105, 118). Ordu, iş dünyası ve medya kamuoyunda bir taraftan Millî Görüş'e ilişkin olumsuz bir algı oluşturmak için çalışırken diğer taraftan kamuoyundaki darbenin toplumsal desteğini artırmaya çalışmıştır. Dönemin medya patronlarından Zafer Mutlu'nun "*28 Şubat'ın savunulacak hiçbir tarafı yoktur. Basının da yanlışları olmuştur. Evet, 28 Şubat sürecinde yanlışlarımız oldu. Takım tutar gibi bir siyasi partiyi tutup, öbür siyasi partiye karşı olmak yanlıştı. Türkiye o seçime giderken bir parti gazetesi gibi davrandık. Kendimizi fazla kaptırdık. Kendimizi bir tarafta bulduk. Bugün de var*" ifadeleri bu durumu net bir şekilde açıklamaktadır (TRT Haber, 2012).

28 Şubat sürecinde ve sonrasında Türkiye'de birçok alanda ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de uzun bir süredir var olan devlet ile toplum arasında yaşanan güvensizlik sorunun daha fazla derinleşmesidir. Erbakan'ın lider kadrosundan ve Millî Görüş'ün öncü isimlerinden M. Recai Kutan, ilgili dönemi yıllar sonra şöyle özetleyecekti: "*28 Şubat'ın aktörleri, 28 Şubat bin yıl sürecek diyorlardı ancak öyle olmadı. Yeşil sermaye saplantısı ile kebapçılara, kokoreççilere kadar herkesi fişlemişlerdi*" (Kutan, 2023). Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki, bu süreçte sadece siyasetçiler, bürokratlar ve iş insanları değil toplumun hemen her kesiminden insanlar fişlenmiştir.

28 Şubat darbesi bazı toplumsal grupları daha fazla baskılamıştır. Özellikle dindar veya muhafazakâr kesimden temel hak ve hürriyetleri ihlal edilen pek çok insan olmuştur. Bu kapsamda başörtüsü yasağı, kamuda çalışan kadınlar ile üniversitelerdeki kız öğrencilerin çalışma ve eğitim haklarının engellenmesine neden olmuştur. On binlerce kadın başörtülü oldukları gerekçesiyle işinden atılmış, okul binalarına alınmamış veya kolluk kuvvetlerinin şiddetine

maruz kalmıştır. Bazı üniversitelerde öğrencileri başörtüsü takmaktan vazgeçirmek için "*ikna odaları*" kurulmuş (Akın, 2016: 43) ve öğrenciler başları açtırılarak eğitimine devam ettirilmiştir.

Dönemin şahitlerinden Türkiye Büyük Millet Meclisinin 29. Başkanı Mustafa Şentop 28 Şubat sürecindeki baskı politikalarını şu şekilde özetlemiştir: "*28 Şubat döneminde Türk Silahlı Kuvvetleri içinde bulunan bir çete vardı. Bu çetenin üç emeli vardı. Birincisi Kuran kursuna gidecek öğrencilerin ortaokulu bitirdikten sonra gitmesi, imam hatiplerin orta kısmının kapatılması, başörtülü öğrencilerin üniversitelere gitmesini engellemek*" (Ural, 2019). Üzerinde baskının arttığı bir kesim de imam hatipli öğrencilerdi. Zira on sekiz maddelik liste sekiz yıllık zorunlu eğitimi gerekli kılmış ve darbe sonrasında bu madde yürürlüğe girmişti. Zorunlu eğitimle birlikte imam hatiplerin orta öğretim kısmı kapanmıştır (Toprak, 2005b: 174). Üniversitelere girişte yapılan katsayı adaletsizliği de meslek lisesi ile imam hatip lisesi mezunları aleyhine işleyen bir süreci başlatmıştır. Ayrıca on iki yaş altındaki çocukların Kur'an kurslarına göndermenin yasaklanması dini eğitimi olumsuz yönde etkilemiştir.

4.4. Düşünsel Etkisi

28 Şubat'ın siyasal, ekonomik ve toplumsal etkisinin yanı sıra bir de düşünsel etkileri bulunmaktadır. Bu etkiler hem daha ağırlıklı bir şekilde Millî Görüş'ün kendi içinde hem de Millî Görüş'e ilişkin değerlendirmelerde kendini göstermektedir. İlk olarak Millî Görüş'e ilişkin olana değinilirse; siyasal alana dâhil olduğundan beri aralıklı olarak askeri-bürokratik elit tarafından bu alanın dışına itilen Millî Görüş'ün 28 Şubat sonrasında seçmenlerin zihnindeki yerinin belirli anlamda erozyona uğradığı ifade edilebilir. Çünkü siyasal ve toplumsal alanda ardı ardına gelen engellemelerin, seçmeni Millî Görüş'ün iktidar olamayacağına dair bir düşünceye yönelttiği kuvvetle muhtemeldir (Günal, 2009: 382). Bu bakımdan darbenin seçmen nezdinde Millî Görüş'ü olumsuz etkilediği ileri sürülebilir.

28 Şubat'ın Millî Görüş'ün üzerindeki bir diğer etkisi daha öze dair olandır. Çünkü 28 Şubat ile birlikte Türk siyasetindeki İslamcı ideolojinin temsilinde de değişimler olmuştur. Bu durum ilk olarak Millî Görüş partilerinin siyasal üslup ve söylem değişikliğine gitmesinde tespit edilebilir. Çünkü RP'nin yerine kurulan Fazilet Partisi (FP), bu süreçte RP'den farklı söylemler geliştirmeye çalışmıştır. Siyasal programından RP'nin esas söylemi olan Adil Düzen'i çıkarmış, Batı'ya aşırı şüpheci tutum yerine daha ılımlı bir söylem ile yaklaşım geliştirmiştir. Önem ve önceliklerinde RP'ye göre belirgin değişimler yaşayan FP'nin bu adımları değişen bir siyasal parti kimliğini belirli bir dönem de olsa yansıtmıştır (Toprak, 2005b: 177, 183). Batı'nın siyasal, ekonomik ve kültürel

değerlerini siyasal programının ötekisi olarak tanımlayan ve Türkiye'de İslam'ın referans olduğu siyasal ve sosyo-ekonomik bir yaşamın kurulmasını hedef edinen Millî Görüş'ün, siyasal söylemdeki bu değişikleri şüphesiz verilen tavizler olarak okunabilir (Ezikoğlu, 2021: 91).

İslamcılığın Türk siyasetinde reel politik endeksli bir forma dönüşmesinde 28 Şubat darbesinin önemli bir etkisi olmuştur. Bu dönüşüm beraberinde özelde Millî Görüş'ün genelde ise İslamcılığın idealist ve evrenselci derinlikli fikri zeminden uzaklaşmasını, tarihle bağ kuran tezleri reddetmesini veya görmezden gelmesini beraberinde getirmiştir. Bu sürecin sonunda Millî Görüş'ün geleneksel fikir, yapı ve işleyişinden taviz verilmemesi gerektiğini savunanlar ile değişime açık daha ılımlı bir yol izlenmesini savunan gelenekçi ve yenilikçi iki ayrı kesim çıkmıştır. Erbakan ve Millî Görüş söz konusu olduğunda daha muhafazakâr olan gelenekçiler Saadet Partisi'ni, değişim taraftarı olan Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç gibi yenilikçiler de AK Parti'yi kurmuştur. Bu ayrışma aslında, Millî Görüş partilerinin deneyimlediği bürokratik elitin müdahalelerle kendilerini siyasetten yıldırma sürecinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir (Heper, 2011: 326).

AK Parti, darbe sonrası oluşan baskı ortamının etkisini azaltabilmek adına kendini Millî Görüşçü olarak değil muhafazakâr, demokrat, çağdaş ve yenilikçi bir parti olarak tanımlamıştır (Akdoğan, 2004). AK Parti bu ideolojik konumlanmayla partinin kapatılması başta olmak üzere siyasal alanını daraltıcı birçok unsurdan uzaklaşarak kendini daha korunaklı bir alana taşımak istemiştir. Diğer bir ifadeyle, AK Parti, sistemle, askeri-bürokratik elit ile daha barışık bir parti olarak ortaya çıkmıştır (Doğanay, 2007: 67-68). AK Parti'nin bu konumlanması, İslamcılığın Türkiye'de cumhuriyetçi, Kemalist ve laik kesim ile bunların temsilcisi konumundaki seçkinci bürokratik yapı ile doğrudan çatışmadan da siyasal alanda var olabileceğini temsil etmesi bakımından önemlidir.

4.5. Dini Etkisi

28 Şubat sonrası süreçte dindarlar, kendileri ve dinleri ile ilgili yapılanlardan dolayı bu süreçten fazlasıyla etkilenmiş ve bu kesimde birtakım değişim/dönüşüm söz konusu olmuştur. Çünkü siyasal, ekonomik ve toplumsal yaşamda değişen konjonktürün dindarlar üzerinde değiştirici bir etkisi olmuştur. 28 Şubat darbesine giden süreçte yürütülen "*irtica ile mücadele*" programı, toplumdaki dindarlar üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu süreçte dindar/muhafazakâr bireylerin kamusal alandan dışlanması, çeşitli hak ihlalleriyle karşı karşıya kalması ve mobbinge maruz bırakılması gibi durumlar söz konusu olmuştur. Üniversitelerde, yargıda, mülki idarede, güvenlik birimlerinde ve milli eğitim kurumlarında hizmet veren birçok kişi inancından dolayı görevinden

uzaklaştırılmıştır. Çok sayıda cemaat ve sivil toplum kuruluşunun irtica ile mücadele kapsamında faaliyetlerine son verilmeye çalışılmış, mal varlıklarına el konulmuştur. Din refleksiyle faaliyet yürüten birçok vakıf ve derneğin faaliyetlerine son verilmiştir (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2022: 24-26).

28 Şubat darbesi dindar kesimin hareket alanını olabildiğince daraltmıştır. Dindar/muhafazakâr kesimin üzerinde baskı kuran darbeci zihniyet, bu kesimden gelen talepleri de görmezden gelmiştir. Bu yaklaşım ülkede yeni gerilim alanları açtığı gibi toplumda yeni siyasal/toplumsal ayrışmalara kaynaklık ve aracılık etmiştir. 28 Şubat darbesinin dindarlar üzerinde aşırı siyasallaşma ve apolitikleşme gibi iki yönlü etkisi olmuştur. İslamcılığın Türk siyasetinde zirvede olduğu bir dönemde dahi darbeyle siyasetin dışına itilebileceğinin anlaşılması, dindar/muhafazakâr kesimde bir özgüven sorunu yaşamasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki, İslami bir siyaset anlayışının bundan sonra Türkiye siyasetinde yer bulamayacağını belirtenler olduğu gibi, İslamcılığın tümüyle iflas ettiğini ifade edenler de olmuştur. Dindar/muhafazakâr kesimde kendi inanç, düşünce ve özellikleriyle iktidara gelmenin mümkün olamayacağı algısı ideali esas alan siyaset yerine bütünüyle reelpolitiği esas alan bir siyaset tarzına yönelimi beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşım AK Parti iktidarında adalet yerine güç üzerinden yürütülecek politikaların meşruiyet zeminini hazırlamıştır.

Genel Değerlendirme

Türk siyasal hayatında belirli aralıklarla tekrar eden darbeler, muhtıralar veya darbe girişimleri ülkenin yalnızca siyasal alanına değil toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamına dair birçok alanı etkilemiştir. Her darbe, müdahale veya darbe girişimi ortaya çıkış süreci ile etkisi bakımından benzer özellikler gösterdiği gibi kendine has özellikleri de bünyesinde barındırmıştır. Ancak özellikle 27 Mayıs 1960, 12 Eylül 1980 ile 28 Şubat 1997 darbelerinin etkisi diğer müdahale ve darbe girişimlerinin çok ötesinde olmuştur. 27 Mayıs, darbelerin anası vasfını almış, yasal ve yapısal alandaki düzenlemeleri ile ülkede siyasal sistemin şekillenmesinde belirleyiciliği söz konusu olan bir darbedir. 12 Eylül darbesi de ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal yönden yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

28 Şubat darbesinde ise diğer iki darbedeki gibi ordu yönetimi ele geçirip anayasayı askıya almamıştır. Bu yönüyle bakıldığında diğer darbelerden daha az etkiye sahip olduğu düşünülebilir. Ancak siyasetin yeniden şekillenmesi başta olmak üzere toplumsal ilişkilerin hızlı bir şekilde değişmesine zemin hazırlayan bir darbe olmuştur. Toplumsal ilişkilerde ve siyasette yaşanan değişim ve dönüşüm darbecilerin tam da amaçladığı gibi gerçekleşmemiştir. Ancak toplumsal ilişkilerde siyasal alanın belirleyiciliğinin artırması ve reelpolitik alan

dışına idealar dünyasında dahi çıkılmasını engellemesi açısından amacına ulaştığını belirtmek gerekmektedir.

Darbe döneminde alınan kararların mevzuattan çıkartılması ve darbecilerin askeri kanadının yargılanması uzun bir zaman alsa da bu konuda mesafe alınmıştır. Ancak hak kayıplarının telafisi, çalışma hayatına etkisinin ortadan kaldırılması, darbenin sivil ayağının belirlenmesi ve yargılanması ile ilgili yeterli çalışma yapılmamıştır. Darbenin düşünsel düzeyde oluşturduğu travmanın atlatılmasına dair bir çalışma ve dolayısıyla bir ilerleme olduğu da söylenemez. 15 Temmuz darbe girişimini ve daha önceki darbelerin daha iyi anlaşılmasına yönelik önemli bilgileri bünyesinde barındıran 28 Şubat sürecinin çok yönlü araştırılması gerekmektedir. Ayrıca bu darbede yaşananların sonraki nesillere aktarılması için farklı sanat dallarında özgün çalışmalar yapılması ihmal edilmeyecek kadar önem arz etmektedir.

Kaynakça

Ahmad, F. (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım). İstanbul: Hil Yayın.

Akdoğan, Y. (2004). *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi.* İstanbul: Alfa Yayınları.

Akın, Ş. (2016). Darbeler ve Batı Medyası: 28 Şubat Darbesi Üzerinden Bir Analiz. *Liberal Düşünce Dergisi*, *21*(84), 35-56.

Bozan, O. (2017). Türk Siyasal Hayatında Ordu'nun Yeri ve Önemi. (Ed. Hüseyin Şeyhanlıoğlu) *Türkiye'de Siyasal Hayat* İçinde s. 237-316, İstanbul: Divan Kitap.

Börklüoğlu, L. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Türkiye'de Siyaset: Değişim Dinamikleri, Aktörler ve Gelişmeler. (Ed. Mehmet Zencirkıran), *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* İçinde s. 99-160. Bursa: Dora Basım Yayın.

Demirel, T. (2003). Turkish Military Decision to Intervene: 12 September 1980. *Armed Forces & Society, 29*(2), 163-324.

Demirel, T. (2004). Soldiers and Civilians: The Dilemma of Turkish Democracy. *Middle Eastern Studies*, *40*(1), 127-150.

Doğanay, Ü. (2007). AKP'nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakârlık: Muhafazakâr Demokrasi ve Eleştirel Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *62*(1), 65-88.

Duverger, M. (2004), *Siyaset Sosyolojisi.* (Çev. Ş. Tekeli). İstanbul: Varlık Yayınları.

Erdoğan, H. (2012). Ahmet Ertürk, 28 Şubat'ta Medya-Sermaye-Asker Üçgeninde Yaşananları Anlattı. *Star*, 17.10.2012, https://www.star.com.tr/politika/ahmet-erturk-28-subatta-medyasermayeasker-ucgeninde-yasananlari-anlatti-haber-697576/

Ergil, D. (2000). *Siyasetini Arayan Ülke*. İstanbul: Can Yayınları.

Ezikoğlu, Ç. (2021). Türkiye Siyasetinde Bir Siyasal Beka Aracı Olarak 28 Şubat. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 46, 85-100.

Gökçen, A. M. (2017). Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme. (Ed. Mehmet Zencirkıran), *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* İçinde s. 191-220, Bursa: Dora Basım-Yayım.

Günal, E. (2009). *Türkiye'de Demokrasinin Yüzyıllık Serüveni (1908-2008)*. İstanbul: Karakutu Yayınları.

Heper, M. (2011). *Türkiye'nin Siyasal Hayatı,* İstanbul: Doğan Kitap.

Heper, M. ve Güney, A. (2000). The Military and the Consolidation of Democracy: The Recent Turkish Experience, *Armed Forces & Society*, *26*(4), 635-657.

Hongur, A. (2006). *28 Şubat Sürecinde Ordu, Medya ve Siyasal İktidar.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı. Ankara.

Kaçmazoğlu, H. B. (2014). Siyasal İslam'ın Ayrışma Sürecine 28 Şubat'ın Etkisi. *Sosyologca*, 7, 41-49.

Karluk, R. (1995). *Türkiye Ekonomisi (Tarihsel Değişim ve Yapısal Değişim)*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Karpat, K. H. (1970). The Military and Politics in Turkey, 1960-64: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution, *The American Historical Review*, *75*(6), 1654-1683.

Kutan, M. R. (2023). Erbakan'ı ve 28 Şubat'ı Doğru Anlamak. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM)*, https://esam.org.tr/erbakanve28ubatdoruanlamak_d7.html

Kütahyalı, R. O. (2012). 28 Şubat Darbesinin Finans ve Bankacılık Ayağı. *Sabah*, 14 Ekim 2012, https://www.sabah.com.tr/yazarlar/pazar/kutahyali/2012/10/14/28-subat-darbesinin-finans-ve-bankacilik-ayagi

Özbudun, E. (1975). *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*. Ankara: A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.

Toprak, B. (1992). Dinci Sağ. (Der. İrvin Cemil Schick ve E. Ahmet Toprak). *Geçiş Sürecinde Türkiye* İçinde s. 237-254. İstanbul: Belge Yayınları.

Toprak, B. (2005a). A Secular Democracy in the Muslim World: The Turkish Model. (Der. Shireen T. Hunter ve Huma Malik), *Modernization, Democracy, and Islam* İçinde s. 277-292. Washington: Center of Strategic and International Stıdies.

Toprak, Bi. (2005b). Islam and Democracy in Turkey. *Turkish Studies*, *6*(2), 167-186.

T.C. Avrupa Birliği Başkanlığı. (2023). *Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi*, https://ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html

TRT Haber. (2012). *Medya Patronlarından "28 Şubat" İtirafları*. 05.10.2012, https://www.trthaber.com/haber/gundem/medya-patronlarindan-28-subat-itiraflari-58395.html

Tuncel, G. (2016). Türkiye'de Yaşama Maliyeti ile Devlet Toplum Gerilimi İlişkisi. *Birey ve Toplum*, *6*(12), 129-152.

Turan, İ. (1997). The Military in Turkish Politics, *Mediterranean Politics*, *2*(2), 123-135.

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu. (2022). *İnsan Hakları Bağlamında 28 Şubat Darbesi Raporu*. Ankara.

Uluç, A. V. (2012). Birey ve Sivil Toplum İlişkisi Çerçevesinde Türkiye'de Demokrasi Sorunu. *Mukaddime*, 6, 1-19.

Ural, Ö. (2019). TBMM Anayasa Komisyonu Başkanı Şentop: 28 Şubat'ta Türkiye İki Büyük Ekonomik Krizini Yaşadı. *Anadolu Ajansı*, 27.02.2019, https://aa.com.tr/tr/28-subat/tbmm-anayasa-komisyonu-baskani-sentop-28-subatta-turkiye-iki-buyuk-ekonomik-krizini-yasadi/1074398

Üzümcü, A. (2022). 28 Şubat Süreci, E-Muhtıra ve 15 Temmuz FETÖ Darbe Girişiminin Ekonomi-Politik Analizi. *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *3*(1), 74-121.

Varol, O. O. (2013). The Turkish "Model" of Civil–Military Relations, *International Journal of Constitutional Law*, *11*(3), 727–750.

Zürcher, E. J. (2014). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. (Çev. Yasemin Saner). İstanbul: İletişim Yayınları.